

Endülüs'te Hisbe ve Muhtesib

MUSTAFA HİZMETLİ
DR.
mustahizmetli@yahoo.com

Özet

İslam'ın iyiliği emir, kötülükten sakındırma ilkesi doğrultusunda genel ahlak ve kamu düzenini koruma faaliyeti olarak tanımlayabileceğimiz hisbe faaliyeti Endülüs'te fetihle birlikte başlamıştır. Teşkilatın, I. Abdurrahmân tarafından atılan temelleri daha sonra sağlamlaştırılıp müstakil bir yapıya kavuşturulmuş, III. Abdurrahmân döneminde ise artan ihtiyaçları karşılamak amacıyla ikiye ayrılarak iki ayrı görevlinin sorumluluğuna verilmiştir. Teşkilatta muhtesib ve yardımcılarından başka çeşitli görevliler de yer alırdı. Teşkilatın sorumluları olan muhtesibler, asli görevleri olan denetimine ek olarak teftiş ve temsil gibi görevler de yapmaları yüzünden toplumda ayrıcalıklı bir konuma yükselmişlerdi. Teşkilatın başı olan ve fetihden itibaren farklı unvanlar alan muhtesib, hükümdar tarafından kadı niteliğine sahip fakihler arasından atanırdı. Şehirdeki ekonomik, sosyal ve kültürel hayat gibi çok geniş bir alanı kontrol eden ve belli bir kalıba sığdırılması zor olan muhtesibler ortaçağ İslam şehirlerinin en renkli şahsiyetleri olarak nitelenmişlerdir.

anahtar kelimeler

Hisbe, Muhtesib, Sûk (Pazar), Endülüs, Denetim.

Ortaçağda Avrupa'da 8. asır boyunca İslam medeniyetini temsil eden ve hükümdarı I. Abdurrahmân tarafından kurulan Endülüs Devleti idari, askerî ve adlî kurumlar eliyle idare edilmiştir. Bu çalışmamızda, altı adlî kurumdaki biri olan 'hisbe teşkilatı'nı tanıtmayı amaçladık. İlk olarak hisbe teşkilatının ne zaman kurulduğu ve nasıl bir tarihî gelişim seyri izlediği sorularına cevap aramaktadır. Daha sonra teşkilatın sorumlusu olan 'muhtesib'in özellikleri, konumu ve statüsünün ne olduğu soruları cevaplanacaktır. Son olarak da muhtesibin görev ve yetki alanı kısaca belirlenecektir.

A. Hisbe Teşkilatının Kuruluşu ve Tarihî Gelişimi

'Hisbe', İslam'ın "iyiliği emir kötülükten sakındırma" ilkesi doğrultusunda genel ahlak ve kamu düzenini koruma faaliyettir.² Bu faaliyet, daha Hz. Peygamber

¹ İbn Sehl (486/1093) bu altı kurumu şöyle sıralamaktadır: Kazâ, şûra, mezâlim, red, medine ve

döneminde başlamış olup zamanla Müslüman toplumun büyümesine paralel olarak gelişimini sürdürmüştür. Diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi fetihle birlikte Endülüs'te de hisbe faaliyeti başlamıştır.

Hisbe kavramı Endülüs'te, belirtenebildiği kadıyla Miladî 9. yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanmıştır. Bu teşkilatın sorumlusuna verilen 'muhtesib' unvanı, ilk kez fakih İbn Beşkuval (ö.578/1182) tarafından, 397/1006-1007'de vefat eden İbnü'l-Meşat Abdurrahmân er-Ruaymî el-Kurtubî hakkında kullanılmıştır.⁴ Bu döneme kadar Endülüslülerin, hisbe kurumu için kullandığı diğer isimler *ahkâmu's-sûk*, *vilâyetu's-sûk* ve *huftatu's-sûk*'tur. Muhtesib için ise *şâhibu's-sûk* ve *vali's-sûk*'tur.⁵ Çünkü asıl ilgi alanı çarşı-pazarda meydana gelen hile, aldatma, borç, ölçü-tartı kontrolüydü.⁶ Chalmeta'ya göre, Endülüs'te bir hisbe teşkilatının kurulması Murabitlar döneminde gerçekleşmiştir.⁷

Endülüs'te, fetihle birlikte başlayan hisbe faaliyetini valiler döneminde yürüten görevliye dair kaynaklarımızda bilgi bulunmamaktadır. Doğudaki Emevi devletinde baştan beri hisbe kurumu bulunmaktadır. Fetihle birlikte bu devletin bir vilayeti hâline gelen Endülüs'te de tabii olarak benzer bir uygulama sürdürülmüş olmalıdır. Dolayısıyla hisbenin, I. Abdurrahmân'ın şurtaya atadığı, Mursara Savaşı'nın komutanı Husayn b. Decn el-Ukayfî'nin⁸ görevlerine *vilâyetu's-sûk* ve *şalâf*⁹ da dahil olduğu için, onun döneminde kurumsallaştığı düşünülebilir.¹⁰ Ancak, kaynaklarda yer alan sükla ilgili ilk atama Emîr Hişâm dönemine

rica bkz. Mustafa Hizmetli, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı* (yayımlanmamış doktora tezi), A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s. 24-25.

³ Ebû'l-Mutamir Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed er-Ru'aynî (ö. 396-397), Kurtubalıdır. Ceşitli görevlerde bulundu. Kâdî Ebû Bekr b. Zerb döneminde şurâ kurulu başkanlığı. İbn Ebû Âmir tarafından *huttatu'l-vesâ'ik*le birlikte İstice, Lisbon, Carmona, Maurur ve Takarona kadılığı görevlerine ilave olarak şurta sorumlusu olarak atandı. Daha sonra bunlardan alımp vilâyetu's-sûk dedğimiz hisbeye nakledildi ve aynı zamanda Ceyyan kadılığı yaptı. Sonra da Belensiye ve nahiyeleri (*a'mâl*) kadılığına atandı. İbn Ebû Âmir tarafından dönemin tarihini yazmakla görevlendirildi ve onun için *Kitâbu'l-bahiri* topladı. Ancak eser Benî Âmir'in çöküşüyle kaybolmuştur. 397/1006-1007'de Abdumelik b. Ebû Âmir döneminde vefat etti. Bkz. Kâdî İyâz, *Terrîbu'l-meclârik ve takribu'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâm mezhebi Mâlik* (3 cilt), Beyrut t.y., II. 679; İbn Beşkuval, *eş-Şıla* (2 cilt), Kahire 1966, I. 296.

⁴ İbn Beşkuval, I. 296.

⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'îl-Endelüs* (2 cilt), Kahire 1954-1966, I. 16.

⁶ Vençirisi, X. 77.

⁷ Chalmeta, "La hisba en ifriqiya et al-Andalus", *Les Chaires de Tunisie*, XVIII (69-70 (1970), s. 90-92.

⁸ el-Husayn b. ed-Decn b. Abdullâh b. Muhammed b. Amr b. Yahyâ b. Âmir b. Melik b. Huveylid b. Sem'an b. Haface b. Amr b. Ubeydullâh el-Ukayfî, I. Abdurrahmân'ın çağrısına olumlu cevap verenlerdendir. Onun Kahtanlı ve Yemenli taraftarları arasına katılmış, mücadelesinde aktif rol oynamıştır. Mursara Savaşı'nda I. Abdurrahmân'ın yanında yer aldı. Şamlıların güçlü ve seçkin süvarilerinden biriydi. Aynı zamanda şairdi. İbnü'l-Ebbâr, 139/756'da I. Abdurrahmân ile son Endülüs valisi Yûsuf el-Fihri arasında İlbire'de yapılan eman anlaşmasının şartları arasında Husayn'ın ismini gördüğünü zikretmekte, ancak vefatıyla ilgili bilgi vermemektedir. Bkz. İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletu's-siyerâ* (2 cilt), thk. Huseyn Münis, Kahire 1963, II. 354-355.

⁹ *Şalâf*, Endülüs'te büyük camilerde cemaate bes vakit namaz. Cuma bayramı ile öfines ve ay tu-

ve hatasını açıklamışlardı. Emîr Muhammed'in de fakihlerin görüşünü isabetli bulması üzerine Kâdî Mu'âz, İbrâhîm'in dükkânlarla ilgili kararını feshetmiştir.²²

Endülüs'te 929 yılında hilafetin ilanıla hisbe faaliyetleri, bu dönemde yeni bir işbölümünü gerektirecek kadar yoğunlaşmıştı. Bu ihtiyaca binaen halife Nâsır, teşkilatın görev alanını yeniden düzenlemiş, pazar (*sûk*) görevleriyle diğer hisbe faaliyetlerini (*tağyirî'l-munker*) birbirinden ayırmıştır. Bu ayırım, Provençal tarafından, haklı olarak, hisbe faaliyetlerinin sahasının daraltıldığı bir dönem olarak nitelenmiştir. Böylelikle muhtesibin faaliyet alanı, büyük ölçüde, pazarın denetimiyle sınırlandırılmaktaydı.²³ Teşkilatın bu yapılanması sırasında, muhtesibin görev alanı, çarşı-pazarın denetimi ile sınırlandırıldığına göre, tağyirî'l-munker sorumlusu da, bu alanın dışındaki diğer görevleri ifa etmeye başlamış olmalıdır.

Bu yapılanma sonucunda muhtesibin görev alanının sük ile sınırlı hâle gelmesi, bu dönemde, pazardaki faaliyet alanının genişlemesinin bir sonucu ve göstergesi olarak kabul edilebilir. Öte yandan sükun yanında tağyirî'l-munker adıyla yeni bir görev ihdas edilip başına bir görevli atanmış olması da, hisbe teşkilatında bir ihtisaslaşmaya gidildiğini göstermektedir.

Emevi halifeliğinin son dönemlerinde teşkilatın itibarı artmış, bu dönemde teşkilatın toplumdaki denetlediği alan da genişlemiştir. Sözelimi sâhibu's-sükun, Halife II. Hakem'in yardımlarının muhtaç, yoksul ve yolda kalmışlara dağıtılmasını üstlendiği bilinmektedir.²⁴ İlk dönemden itibaren emirlerin bu göreve özel önem vermelerinin diğer bir göstergesi de, sük sorumlusunu atama işini kadıya bırakmayıp bizzat üstlenmeleridir.

Sük sorumluları hukuku iyi bilen fakihler arasından seçilmekteydi. Çünkü İbn Abdun'a göre hisbe, "kazânın kardeşi", muhtesib de "kadî'nin dli, hacibi, veziri ve vekili" olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca kadî'nin mazereti olması durumunda onun yerine davalara bakması söz konusu olduğundan, muhtesibin, örnek şahsiyetler arasından seçilmesi gerekmekteydi.²⁵

Makkarî, bize Endülüslülerin tıpkı fıkıh hükümleri gibi öğretip uygulayacakları ihtisap kuralları bulunduğunu bildirmesine rağmen, bu kurallardan sa-

Mervân. İbirelidir. Kurtuba'da oturdu. Benî Suleym'in mevlası olduğu söylenmiştir. Sa'â b. Selâm, el-Gâzî b. Kays ve Ziyâd b. Abdurrahmân'dan rivayette bulundu. Çıktığı ilim seyahatinde Abdulmelik b. el-Macişun, Mutarrif b. Abdurrahmân, İbrâhîm b. el-Munzir el-Cuzami, Esbağ b. el-Ferec, Esved b. Mûsâ ve daha birçoklarından ilim tahsil etti. Endülüs'e döndüğünde muazzam bilgiye sahipti. Yahyâ b. Yahyâ ve Sa'îd b. Hassân'la birlikte müşavir fakih olarak görev yaptı. Medinelilerin mezhebine göre fıkı ezberlemiş olup, bu konuda seçkin bir konumu vardı. Fıkıh, tarih ve edebiyat konusunda eserler yazdı. 238/852'de 64 yaşındayken vefat etti. Bkz. İbnü'l-Farâdî, I. 312-315.

²² Kâdî İyâz, III. 136-137; Huşenî, s. 56-57.

²³ Provençal, *L'Espagne Musulmane Xeme Siecle*, Paris 1932, s. 185-186.

²⁴ İbn Haysân, *el-Muktebes fi'l-tarîhi ricâl'i'l-Endelüs*, s. IV, thk. Abdurrahmân Ali el-Haccî, Beyrut 1967.

aittir. Hişâm göreve gelince Futays b. Suleymân'ı¹¹ (198/813-814) önce sûka ve Kabre¹² valiliğine, daha sonra da vezirliğe atamıştır. Hişâm'ın oğlu Hakem, Futays b. Suleymân'ı mevcut görevlerine ek olarak özel kâtipliğine atamıştır.¹³

Endülüste hisbe teşkilatında II. Abdurrahmân döneminde (822-852) bir görevli tarafından ifa edilen şurta ve sûk görevleri mustakil hâle getirilmiş ve her birinin maaşları da belirlenmiştir.¹⁴ Ancak, bu ayrım daimi bir kabul görmemiştir. Nitekim, Emîr Muhammed döneminde (852-886) kılık dolayısıyla başlatılan, şurta ve sûk görevlerinin birleştirilmesi uygulamasına sık sık başvurulmuştur.¹⁵

İbrâhîm b. Huseyn b. Hâlid b. Mertenil (ö. 249/863),¹⁶ II. Abdurrahmân döneminde sûk görevini şurta ve salâtle birlikte yürütmüştü. Özellikle *tağyiri/munker* (münkerin değiştirilmesi) ile ilgili kararlarını, sultanın adamlarını da kapsayacak şekilde hiç kimseyi istisna etmeden uygulama kararlığını göstermiştir.¹⁷ İbrâhîm, 232/846-847 yılında *kağîl-cemâ'a*¹⁸ Mu'âz b. Osmân eş-Şa'bânî¹⁹ zamanında, dönemin fakihlerinin karşı çıkmasına rağmen Benî Kuteybe'ye ait dükkânların yıkılması kararını almıştır. Ancak Yahyâ b. Yahyâ,²⁰ Abdulmelik b. Halâ bîb²¹ ve Zûnan b. el-Hasen isimli fakihler, sâhibu's-sûka karşı açıkça tavir almış

¹¹ Futays b. Suleymân b. Abdulmelik b. Zeyyân (Ebû Suleymân el-Kâtib), Futaysoğulları vezir ailesinin kurucusudur. Endülüste Emîr Abdurrahmân b. Mu'âviye döneminde geldi. Emîr onu oğlu Hişâm'ın kâtibi olarak atadı. Hişâm hilafet görevini üstlenince onu önce sûka, sonra Kabre valiliğine, ardından da vezirliğe atadı. Emîr Hakem, babası Hişâm'ın vefatından sonra da onu görevinde bıraktı. Ayrıca kendi kâtibi olarak atadı. Ebû Bekr er-Râzî, Emîr Hakem'in divanında Futays'ın ismini ilk isim olarak "Ebû Suleymân Futays, 500 dinar" ibaresiyle gördüğünü ve Emîr Hakem'in hilafetin son günlerinde vefat ettiğini kaydetmektedir. Bkz. İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulle*, II, 365.

¹² Kabre, Güney Endülüste yer alan vilayetlerden biridir. Kurtuba'nun güneyinde İlbire'nin kuzeyinde yer almaktaydı. Kabre, Endülüsten dağlık bölgesinde, Kurtuba'nın güneydoğusunda Kabre sradaglarının eteklerinde 448 m. yükseklikte kurulu bir kasabadır. Bkz. Yakut, *Mu'cemul-buldân*, IV, 347; R. Arie, "Kabre", *EP*, IV, 355.

¹³ İbn Hayyân, *el-Muktebes fit-târîhi ricâli'l-Endelus*, s. II, thk. Mahmûd Alf Mekkî, s. 318.

¹⁴ İbn Sa'îd, *el-Muğrib fi Hule'l-Mağrib* (2 cilt), thk. Şevki Dayf, Kahire 1964, I, 46; Huşemî, *Çađlatu Kurubâ*, thk. Julian Ribera, Kahire 1966, s. 99, 178-179.

¹⁵ Marin, "Şurta", *EP*, IX, 511.

¹⁶ Muhammed b. Hâlid b. Mertenil (I. Abdurrahmân'ın mevlası), Kurtuba'nın seçkinlerindedir. İbnü'l-Kâsım, Eşheb ve İbn Naff gibi Medinelî ve Mısırlılardan ilim tahsili için seyahate çıktı. Fikih bilgisinde temayüz etmiş olup hadis bilgisi zayıftır. Döndükten sonra Kurtuba'da şurta, salât ve sûk sorumlusu olarak görev yapmıştır. Bkz. İbn Hayyân, (Mekkî), s. 216.

¹⁷ İbnul-Faradî, II, 7; Kâdî İyâz, III, 26.

¹⁸ *Kađîl-cemâ'a*: Endülüste başkent Kurtuba'daki başkâdiya verilen unvan.

¹⁹ Mu'âz b. Osmân eş-Şa'bânî, aslen Ceyyanlıdır. Abid bir şahsiyettir. 232/846-847'de Kurtuba kadılığına atanmış ve bu görevde üç yıl kalmıştır. 234/849'da vefat etmiştir. Bkz. İbn Hayyân, (Mekkî), s. 204.

²⁰ Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, aslen Berberi Masmûde kabilesinden olup Benî Leys'in mevlası olduğundan 'Leysî' diye çağrılırdı. İlim tahsili için doğuya gitmiş ve Mâlik b. Enes, Sufyân b. Uyeyne, Leys b. Sa'd, Abdurrahmân b. el-Kâsım, Abdullâh b. Vehb'den ders almıştır. Bir süre İmam Mâlik'in sohbetinde bulunduktan sonra Medinelî ve Mısırlı ileri gelen Maliki âlimlerinden bilgisini derinleştirmeye imkânı bulunmuştur. Endülüste fıkih ilminin zirvesi sayılan Yahyâ sayesinde Maliki mezhebi yayılmıştır. Emîrler nezdindeki konumu kadrlanmaktan daha yüksektir. Ona danışmadan kâdî atılmamıştır.

dece birini telaffuz etmektedir. O da Endülüs'te ekmeğin gramaj ve fiyatının belli olmasıdır.²⁶

Tabakat kitaplarında yer alan bazı kayıtlardan, faaliyetleri itibarıyla, hisbe teşkilatı kapsamına girebilen bazı kişilerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlar yaptıkları danışmanlık ve hakemlik gibi faaliyetleriyle hisbe görevinin uygulanmasında muhtesibe yardım etmişlerdir. Ancak, bunların muhtesib tarafından bu işle görevlendirildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bunların bir kısmının görevi pazar halkına fetva vermekten ibaretti. Sözgelimi Muhammed b. Yahyâ b. Halîl el-Habbâb,²⁷ Kurtuba pazarında reyyle fetva vermekte, künyesindeki *el-habbâb* kelimesinden anlaşıldığı üzere, ayrıca hububat işiyle de uğraşmaktaydı.

Daha tecrübeli ve bilgili olarak nitelenebilecek ikinci grup, pazar halkına fetva vermelerinin yanı sıra, hisbe kurallarının öğretilmesi ve sorunlarının çözümü konusunda da uzmanlaşmıştı. Sözgelimi, Muhammed b. Faysal b. Huzeyl el-Haddad (ö.327/938-939)²⁸ Kurtuba pazar halkına, sorunlarına dair fetva verdiği gibi, hisbe kurallarıyla ilgili dersler de vermekte, geçimini ise demir ticaretinden sağlamaktaydı.

Bu bilgilerden hareketle, pazarda ticaretle uğraşan bazı kimselerin hisbe kuralları konusunda uzmanlıklarını söylemek mümkündür. Onlar, bu bilgi ve tecrübeleriyle, hisbe görevlileri ve pazarculara yardımcı olmakta ve kılavuzluk etmekteydi. Hatta kaynaklarda *muffi's-sûk*²⁹ diye adlandırılan bu kişilerin muhtesibin yokluğunda pazardaki anlaşmazlıklarda hakemlik yaptıkları ve muhtesibin yardımcılara danışmanlık yaptıkları da söylenebilir.

Hisbe teşkilatı, Endülüs Emevi devletinin yıkılışından sonra kurulan *mulû-ku't-tavâ'if* ve sonraki dönemlerde de varlığını muhafaza etmiştir. Teşkilatın devamlılığını vurgulamak bakımından söz konusu dönemde bu görevi atanarlardan birkaçına burada yer vermemiz uygun olacaktır. Muhammed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'îd el-Kaysî (ö. 432/1040), aslen Kurtubalı olup Medînet-i Sâlim kadılığından sonra Kurtuba şurta ve sûk görevi yapmıştır.³⁰ Kurtubalı Abdurrahmân b. Mahled (ö. 437/1045-1046)³¹ iki kez Tuleytula kadılığı yaptık-

²⁶ Makkarî, *Nefi'u'l-îtib min ğusû'l-Endelüs et-Ra'îb* (9 cilt), thk. M. Abdülhamid, Kahire 1949, I. 203-204.

²⁷ Muhammed b. Yahyâ b. Halîl el-Lahmî, künyesi Ebû Abdülâh'ır. Kâsım b. Esbâğ ve İbn Ebû Duleym gibi âlimlerden ilim tahsil etti. Anlaşmazlıklar konusunda uzmanlaşmıştı. Kurtuba'daki Ulu Camide münazaralar düzenlerdi. 363/973 veya 364/974'te vefât etmiştir. Bu konuda bkz. İbnu'l-Farâdî, II. 76-77.

²⁸ Muhammed b. Faysal b. Huzeyl el-Haddad, künyesi Ebû Abdülâh' olup aslen Kurtubalıdır. Anlaşmazlıklar ve sözleşmelerdeki uzmanlığı ve bunları reyyle çözümlemesiyle tanınmıştı. 327/938'deki Hendek Savaşı'nda şehit olmuştur. Kâdî İyâz ismini Muhammed b. Fudayl b. Huzeyl el-Haddad olarak vermekte, ancak hayatı hakkında benzer bilgileri aktarmaktadır. Bkz. Kâdî İyâz, II. 418-419, İbnu'l-Farâdî, II. 49.

²⁹ Kâdî İyâz, II. 560, 564; İbnu'l-Farâdî, II. 49, 58-59, 76.

³⁰ İbn. Beşîr, II. 404.

tan sonra Ebû'l-Velîd Muhammed b. Cehver tarafından Kurtuba şurta ve sükuna atanmış, görevi sırasında öldürülmüştür.³²

Sonuç olarak, Endülüs hisbe teşkilatının I. Abdurrahmân (756-788) tarafından atılan temellerinin II. Abdurrahmân döneminde (822-852) sağlamlaştırılıp istikrarlı bir yapıya kavuşturulduğunu söylememiz mümkündür. Söz konusu emîr, o zamana kadar ahkâmü's-şurta ile birlikte yürütülen sük görevini müstakil bir yapıya kavuşturmuş, yetki alanını ve maaşını da belirlemiştir.

Teşkilat, gelişen toplumun artan ihtiyaçlarına cevap vermesi için Halife Nâsır (912-961) tarafından, sük ve tağyirî'l-munker adıyla ikiye ayrılmış ve başı- bi olağanüstü dönemlerde süratli karar alınmasını sağlamak üzere şurta ile birleştirilerek aynı kişiye verildiğini de görmekteyiz.

Hisbe sorumlularının bazılarının sük ve tağyirî'l-munker gibi asli görevlerine ilave olarak tefiîş ve temsil gibi görevler de yaptığını görmekteyiz. Teşkilatta muhtesib ve yardımcılarının yanı sıra, muftî's-sük adı verilen görevliler de çalışmaktaydı. Muftî's-süklar, özellikle, pazar halkının anlaşmazlıklarının çözümü, aralarında hakemlik, danışmanlık ve kılavuzluk gibi konularda etkin olmuşlardır.

Hisbe teşkilatıyla ilgili bazı önemli tarihleri tekrar vurgulamamız, teşkilatın kronolojisini ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Bu konuda muhtemel başlangıç tarihlerine dayalı farklı yorumlarda da bulunacağız. Endülüs'te hisbe teşkilatının başlangıcını fetihten itibaren başlatsak, 711'den 1147'deki Mura-bitlar döneminin sonuna kadar, teşkilat 436 yıllık bir ömre sahip olmuş olur. Eğer hisbe teşkilatını I. Abdurrahmân döneminden başlatsak, bu takdirde, 756'dan 1147'ye kadar 391 yıl faaliyet göstermiş olur. En son ihtimal ise, hisbenin, I. Hişâm'ın 788'de Futays b. Suleymân'ı bu göreve atamasıyla başladığını kabul etmek olacaktır. Bu takdirde de teşkilat, 356 yıl varlığını korumuş olur. Bu tarihlerden hangisini başlangıç kabul edersek edelim, neticede teşkilatın yaklaşık dört asır devam ettiğini tespit etmiş bulunmaktayız. Endülüs hisbe teşkilatı 1147'de Murabitların yıkılışından, 1492'de Gımata'nın düşmesine kadar da faaliyetini sürdürmüştür. Ancak, bu dönem bizim konumuzun dışında kalmaktadır.

Hisbe teşkilatının kuruluşunu ve tarihî gelişimini böylece ortaya koyduktan sonra, bu teşkilatın başında bulunan muhtesib ve yardımcılardan söz etmemiz yerinde olacaktır.

li hocalardan ilim tahsil etti. İki kez Tuleytula kadılığı yaptı. İlkinde İbn Ebû Âmir tarafından, ikincisinde İsmâ'il b. Zunnûn tarafından atandı. Kadılık görevinden alındıktan sonra memleketi Kurtuba'ya döndü. Orada Ebû'l-Velîd b. Cehver tarafından ahkâmü's-şurta ve s-şukh-

B. Muhtesib

1. Muhtesibde Aranan Özellikler

Muhtesib olarak atanacak kişide birtakım nitelikler aranmaktaydı. Buna göre, muhtesibin Müslüman, sorumlu, âdil, erkek, hür, dinde fakih, tavizsiz, Allah için kınayıcının kınamasından korkmayan, halkın işlerini ve tabakalarını bilen Endülüslü bir kimse olması gerekmektedir.³³

Endülüste bu görevi yapanların biyografilerinin incelenmesinden, gerek ah-kâmü's-sûka, gerekse tağyirü'l-munker görevine atanmaların kadılık tecrübesi-ne sahip ve fukahanın ileri gelenlerinden olması şeklinde bir geleneğin bulunduğuna ulaşılmaktadır. Zira İbn Abdun'un muhtesibin, kadının vekili olduğunu ve gerektiğinde ona vekalet ettiğini zikretmesi, bu iki makamın kadılar ve muhtesibler arasında el değiştirdiğini göstermektedir.³⁴ Muhtesiblerin dinde kavrayışlı olmalarının yanı sıra, ülkenin sosyal hayatı ve kamu politikaları konusunda da tecrübe sahibi olmaları gerekmektedir. Aksi takdirde problemleri çözmeleri mümkün olmazdı.³⁵

Muhtesibin, okuması yazması iyi, zeki kimseler arasından seçilmesi de ileri sürülen şartlar arasındaydı. Kendi ismiyle babasının isminden başka bir şey yazamayan aptal kimselerin bu görevi yapması uygun görülmemekteydi.³⁶ Strayer, muhtesibi hukuk ve din konusunda yeterli, ticaret alanları ve meslekler konusunda bilgi ve tecrübe sahibi, kılık kıyafeti düzgün, dürüst ve saygın bir Müslüman olarak nitelirmektedir.³⁷

2. Muhtesibin Tayini ve Azli

İbn Haldûn, muhtesib tayinini, devlet başkanının yerine getirmesi gereken görevler arasında saymakta ve uygulamada muhtesiblerin ehil kişiler arasından seçilmesine dikkat edildiğini belirtmektedir.³⁸ Muceylidî ve Ukbânî de, devlet başkanının gerekli gördüğü kimseler arasından, Müslümanların işlerine bakacak, sorunlarıyla ilgilenecek, yasaklara uymayanları cezalandıracak bir muhtesib ataması gerektiği görüşündedir.³⁹

Halife bu atamayı yaparken, bir yandan dirayet ve kifayet şartlarını aramak, bir yandan da Müslümanların din ve dünya menfaatini gözetmek duru-

³³ İbn Abdun, s. 16; Ukbânî, "Tuḥfetu'n-nâzir ve ğunyetu'z-zâkir fi ḥuḍûş-şer'ir ve tağyirü'l-menâkir", thk. Ali eş-Şennufî, *BEO XIX* (1967), s. 177; Muceylidî, *et-Teyisir fi ahkâmü't-tes'ir*, thk. Musa Lakbal, *Cezayir 1970*, s. 42-43; Fâsî, *Ḥuḍûtu'l-ḥisbe fi'n-nâzir ve t-tatbiḳ ve t-tedvîn*, Fas 1984, s. 72-73; Dureyviş, *Ahkâmü's-sûk fi'l-islâm ve eşerâhü fi'l-ıktisâdi'l-islâmî*, Riyad 1409/1989, s. 442-457

³⁴ İbn Abdun, s. 20.

³⁵ İbn Abdun, s. 20, Fâsî, s. 46; Dureyviş, s. 442 vd.; Strayer, "Muhtasib", *Dictionary of Middle Ages*, Newyork 1989, VIII. 526-528, 527.

³⁶ Vençirisi, X. 124-125.

³⁷ Strayer, s. 527.

mundaydı.⁴⁰ Aktaracağımız olay, bu esasın uygulanabilirliğini ve muhtesibe verilen değeri açıkça göstermektedir.

Muhammed b. Hâlid b. Mertenil (ö.220/835), sûk sorumlusu iken yetkilerini tavizsiz bir şekilde kullanmasıyla biliniyordu. İbn Mertenil, görev esnasında, hükümdarın adamlarından birini dövüp hapsedirir, bunun üzerine kendisini emîre şikâyet ederler. Emîr, sâhibu's-sûku çağırıp "Bunu niçin yaptın?" diye sorduğunda, İbn Mertenil şu cevabı verir:

Bunu ben yapmadım, emîr yaptı. Çünkü emîr beni bu göreve getirdi. Haklar konusunda adaleti gözetmemi ve bütün insanlardaki münkerleri değiştirmemi emretti. Bunu veya öbürünü istisna etmedi. Eğer istisna etmemi emretmiş olsaydı, verilen emri uygulardım.⁴¹

Muhtesibin görev süresi icraatına bağlı olup onaylandığı sürece görevde kalmakta,⁴² gerektiğinde, yine hükümdar tarafından azledilmektedir.

3. Muhtesibin Ücreti

Muhtesibin, nitelikli bir görevli olarak, hem görevini rüşvet ve tarafgirlikten uzak bir şekilde hakıyla yapabilmesi, hem de geçim kaygısı duymaması bakımından beytümâldan ücret alınması kabul edilen bir husustur. İbn Abdun, muhtesibe, miktarı kadı tarafından belirlenecek bir ücret ödenmesi gerektiğini kaydetmektedir.⁴³ Endülü's'te muhtesibe ödenecek ücret konusunda gerek hisbe risalelerinde, gerekse modern araştırmaların eserlerinde bir rakam verilmekte, geçimine yetecek kadar ücret aldığı, ancak miktarının bilinmediği kaydedilmektedir.⁴⁴ Oysa biz, II. Abdurrahmân döneminde sâhibu's-sûka ayda 30 dinar maaş öndendiğini tespit ettik.⁴⁵

4. Muhtesibin Yardımcıları

Muhtesibin, yetki alanına giren çeşitli konularla tek başına ilgilenmesi son derece zordu. Bu nedenle de görevini ifa ederken kendisine, doğrudan emri altında çalışan bir görevliler topluluğu yardım etmekteydi. Muhtesibin kararlarının uygulanması ve verdiği cezaların infazı da bu görevlilere aitti.⁴⁶ Muhtesibin, yardımcılarını, pazarda Müslümanların nasihatine güvendiği, kendisinin de emin ve güvenilir bulduğu kişiler arasından seçmesi gerekirdi.⁴⁷

⁴⁰ İbn Sehl, *Vesâ'ik fi şu'ûri'l-Hisbe fi'l-Endelüs*, thk. M. Abdulvehhâb Hallâf, Kahire 1985, s. 23, 61.

⁴¹ Kâdi İyâz, II, 26-27.

⁴² Strayer, s. 527.

⁴³ İbn Abdun, s. 20.

⁴⁴ İbn Ömer, "Ahkâmü's-sûk", thk. Mahmûd Ali Mekkâ, *Şahîfetu ma'fredil-misri fi'd-dirâsati'l-İslâmiyye*, Mâdrid 1956, s. 59-151, 131-32; İbn Abdun, s. 20; Hallâf, *Târîhu'l-kaçâ fi'l-Endelüs*, Kahire 1992, s. 584; Caben-Falbi, "Hisbe", *EP*, III, 487; Kallek, "Hisbe", *DIA*, 137; Strayer, s. 527.

⁴⁵ İbn Sa'îd, I, 46.

⁴⁶ Tyan, *Histoire de l'Organisation Judiciaire en Pays d'İslâm* (2 cilt), Paris 1938, s. 43, 627; Mu-

Muhtesibin ayrıca özel ve nitelikli yardımcılar da vardı. 'Emin' ve 'arif' unvanlı bu kişiler, dindarlık, dürüstlük, bilgi ve tecrübesiyle mensubu bulunduğu loncaya temsil niteliğine sahip kimseler arasından seçilirdi.⁴⁸ Emin ve ariflerin görevi, esas olarak, kendi meslek gruplarında, muhtesibin yetki alanına gireren konularda onu bilgilendirmenin yanı sıra, özdenetim yoluyla kendi loncalarında kurallara uygunluğun sağlanmasından ibarettir.⁴⁹ Emin ve arifler, hileleri araştırırken kendilerine yardımcılar da eşlik ederdi.⁵⁰

5. Muhtesibin İdari Hiyerarşideki Konumu

İbn Abdun'un, kazâ teşkilatının kardeşi olarak nitelediği hisbe, Endülüs'te en önemli görevlerden biridir. Bu yüzden de muhtesib, ülkenin en itibarlı kişileri arasından seçilirdi.⁵¹ Makkarî de, *huftatü'l-ihîsâb* adıyla zikrettiği hisbenin, bilgin ve kıvrak zekâyâ sahip kişiler eliyle yürütüldüğünü ve muhtesibin sanki bir kadı konumunda olduğunu ifade etmektedir.⁵² Gerektiğinde olağanüstü yetkilerle donatılması ve kararlarına hükümdarın bile müdahale etmemesi muhtesibin yüksek konununun göstergeleridir.

Sözelimi, II. Hakem döneminde muhtesib olan Ahmed b. Nasr b. Hâlid'in (ö. 370/980-981) konumu ve üstlendiği görevler oldukça dikkate değerdir. Kendisi veliaht Hişâm'in hocası olup şurta ve Ceyyan kadılığı görevlerini de birlikte yürütmekteydi.⁵³ Pazar görevinden başka, halifenin yardımcılarının hal-ka ulaştırılması,⁵⁴ vilayet yöneticileriyle ilgili şikâyetleri yerinde inceleme⁵⁵ ve donanma için malzeme tedariki hazırlıklarını denetleme gibi çok farklı görevler üstlenmişti. Saray kabullerinde protokolde *a'yānu'l-haşşa* (seçkinler) arasında yer alması da dikkate değerdir.⁵⁶ Söz konusu muhtesibin, büyük Kurtus'ta pazarını ziyareti sırasında, pazarın ileri gelenlerinin başında halifeyi karşılayıp selamladığı da kaydedilmektedir.⁵⁷

6. Muhtesibin Toplumdaki Yeri

Muhtesiblik daha çok kadılar, fakihler ve şurta sorumlularının üstlendiği bir görevdi. Kaynaklarda yer alan muhtesiblerle ilgili bilgiler de bunu desteklemektedir. Bu görev, nadiren kâtip, vezir gibi kalem erbabı tarafından da ifa edilmekteydi. Emîr Hişâm (788-796) tarafından bu göreve atanan Futays b. Suleymân (ö.198/813-814), daha sonra vezirliğe atanmıştı.⁵⁸ Yine Sa'îd b. Muham-

⁴⁸ Muceylidî, s. 45, 117-118; Cahen-Talbi, "Hisbah", *EP*, III, 488; Strayer, s. 527-528.

⁴⁹ Muceylidî, s. 117-118; Tyan, s. 627-628.

⁵⁰ Muceylidî, s. 117-118.

⁵¹ İbn Abdun, s. 20; Tyan, s. 626.

⁵² Makkarî, I, 203-204.

⁵³ İbnü'l-Faradî, I, 62.

⁵⁴ İbn Hayyân, (Haccî), s. 76-77.

⁵⁵ İbn Hayyân, (Haccî), s. 100.

med b. Selim (ö.302/914-915), emîrlik döneminde çeşitli kurumlarda görev yaptıktan sonra muhtesib olarak atanmıştı. Daha sonra ise önce vezirlik, ardından da haciplik görevlerine getirilmişti.⁵⁹

Endülüs hisbe teşkilatının başı konumunda bulunan muhtesibin, hükümdar tarafından kadılar veya kadı olabilecek niteliklere sahip fakihler arasından atandığını, gerektiğinde azlinin de aynı makam tarafından gerçekleştirildiğini belirledik. Yine muhtesibin görevine karşılık beytümâlden maaş aldığını, II. Abdurrahmân dönemindeki maaşının ayda 30 dinar olduğunu tespit ettik. Muhtesibe görevi sırasında yardım eden görevlilerin yanı sıra, 'emin' ve 'arif unvanlı özel nitelikli yardımcılar da bulunmaktaydı. 'Emin' ve 'arifler' buldukları loncayı temsil niteliğine sahip kişiler arasından muhtesib tarafından seçilir ve mesleklerinde bir tür ödenetim işlevi görürlerdi. Bilgin ve kıvrak zekâyâ sahip kişiler arasından atanan muhtesib, itibarlı konumu dolayısıyla idari hiyerarşide sanki bir kadı gibi kabul edilir, saray protokollerinde seçkinler arasında yer alır, gerektiğinde olağanüstü yetkilerle donatılır ve kararlarına hükümdar bile müdahale etmezdi. Bu itibarlı konumu ve vezirlik, haciplik gibi üst düzey görevlere atanabilmesi, muhtesibin toplumsal konumunu da güçlendirmişti.

Böylece muhtesibi tanıttıktan sonra, yukarıda yapısını ortaya koyduğumuz teşkilatın işleyişi hakkında bir fikir vermesi bakımından muhtesibin görev ve sorumluluk alanını kısaca belirlememiz yerinde olacaktır.

C. Muhtesibin Görev ve Sorumluluk Alanı

Muhtesibin görev ve sorumluluk alanını üç ana başlık altında incelemek mümkündür: Pazarların düzen ve kontrolü, belediye hizmetlerinin düzen ve kontrolü, genel ahlak kurallarına riayetin sağlanması. Şimdi bunları kısaca açıklayalım.

Endülüs'te muhtesibin başta gelen görevi, pazarın denetimi idi.⁶⁰ Hatta bu yüzden daha çok *şâhibu's-sûk*⁶¹ diye bilinirdi. Muhtesibin pazardaki görevlerinin⁶² başında düzen ve temizliğin sağlanması ve pazar dışında alışverişin önlenmesi gelirdi. Muhtesib, pazardaki malları üretimden satışa kadar çeşitli aşamalarda denetlerdi. Sözgelimi ekmeği, un hâline ekmek hâline gelinceye kadar, bütün üretim aşamasında denetlediği gibi, satış esnasında da eksik gramajlı olup olmadığını ve uygun ortamda satışa arz edilip edilmediğini kontrol ederdi. Ayrıca alışverişte hile ve aldatmayı önleme, kusurlu malın iadesini sağlamak, para ve fiyatlarla ölçü ve tartımın denetimi, ticari yasakların uygulama da muhtesibin pazarla ilgili diğer görev ve sorumluluklarını oluşturmaktadır.

⁵⁹ İbn Hayyân, (Mekkî), s. 143; İbn Sehl, *Vesâ'ik fi şu'ûni'l-hisbe*, s. 143.

⁶⁰ Venşirî, X. 77.

Muhtesibin ikinci ana görevi ise belediye hizmetlerinin denetimidir.⁶³ Muhtesib bu hizmetlerin gereğince yapılmasını kontrol ettiği gibi, imar ve iskânla ilgili mülkiyete tecavüz, irtifak hakkı vb. konulardaki anlaşmazlıkların çözümünde görev alanına dahildi. Bu alandaki görevlerinin incelenmesinden şehrin ne rededirse bütün belli başlı hizmetlerinin denetiminin onun yetki alanına girdiği görülmektedir. Şehrin temizlik ve düzeninden imar ve iskân faaliyetlerine, su ve kanalizasyon hizmetlerinden ulaşım faaliyetlerine kadar her alanda kontrolü elinde bulunduran muhtesib, haklı olarak şehrin tek mahallî yetkilisi gibi algılanmıştır.

Muhtesibin üçüncü ana görevi olan genel ahlak kurallarına riayetin sağlanmasıyla⁶⁴ ilgili denetimi ise, uzman olmayan meslek icra etmesini engelleme, zararlı alışkanlıklarla mücadele, kadın erkek ilişkilerini, dinî görevleri ve haram ve eğlence yerlerini denetleme gibi konularda yoğunlaşmaktaydı.

Sonuç olarak muhtesibin görev alanının pazarların ve oralandaki her türlü ticari faaliyetin denetiminden, belediye hizmetlerinin denetimine ve genel ahlak kurallarına uygunluğun sağlanmasına kadar çok geniş bir alanı kapsadığını söylememiz mümkündür.

D. Sonuç

Endülüs'te fetihle birlikte başlayan hisbe faaliyetinin teşkilatlanmaya başlamanın I. Abdurrahmân döneminde rastladığını söyleyebiliriz. Onun attığı temeller II. Abdurrahmân tarafından geliştirilmiş, o zamana kadar şurta ile birlikte yürütülen sük teşkilatı ayrılarak yetki alanı belirlenmiş ve müstakil bir yapıya kavuşturulmuştur. Fitne ve kıtlık gibi olağanüstü hâllerde gerektiğinde sük ile şurta faaliyetinin tek elden yürütülmesi uygulamasına sıkça başvurulmuştur. Toplumun artan ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla Halife III. Abdurrahmân döneminde bu teşkilat, sük ve tağyiri'l-munker adıyla ikiye ayrılarak iki ayrı görevlinin sorumluluğuna verilmiştir.

Bu teşkilatın sorumluları, asli görevleri olan denetime ilave olarak teftiş ve temsil gibi görevler de yapmaktaydılar. Hisbe teşkilatında muhtesib ve yardımcılardan başka görevliler de yer almaktaydı. Mufti's-sük unvanlı bu kişiler, özellikle pazar halkının anlaşmazlıklarının çözümü, aralarında hakemlik, danışmanlık ve kılavuzluk gibi konularda etkindiler. Endülüs'te hisbe faaliyeti 711 yılındaki fetihten 1492 yılında Gımata'nın düşüşüne kadar sürdürülmüş olmalıdır.

Endülüs hisbe teşkilatının başı konumunda bulunan muhtesib, hükümdar tarafından, kadılar veya kadı olabilecek niteliklere sahip fakihler arasından atanır, gerektiğinde azli de aynı makam tarafından gerçekleştirilirdi. Kaynaklarda görevine karşılık beytümâldan geçimine yetecek bir ücret aldığı belirtilir.

len muhtesibin, II. Abdurrahmân dönemindeki maaşının, ayda 30 dinar olduğunu tespit ettik. Oysa bu konuda diğer araştırmacılar bir rakam verememişlerdi. Muhtesibin asli yardımcılardan başka, 'emin' ve 'arif' unvanlı özel nitelikli yardımcılar da bulunmaktaydı. 'Emin' ve 'arifler' buldukları loncayı temsil niteliğine sahip kişiler arasından muhtesib tarafından seçilir ve mesleklerinde bir tür özdenetim işlevi görürlerdi. Bilgin ve kıvrak zekâyâ sahip kişiler arasından atanan muhtesib, itibarlı konumu dolayısıyla idari hiyerarşide sanki bir kadı gibi kabul edilir, saray protokollerinde seçkinler arasında yer alır, gerektiğinde olağanüstü yetkilerle donatılır ve kararlarına hükümdar bile müdahale etmezdi. Bu itibarlı konumu ve vezirlik, haciplik gibi üst düzey görevlere atanabilmesi muhtesibe toplumda seçkin bir konum kazandırmıştı.

İslam'ın "iyiliği emir kötülüğünden sakındırma" ilkesi doğrultusunda genel ahlak ve kamu düzenini koruma faaliyeti yapan muhtesibin görev alanını kısaca, pazarlar ve oralandaki her türlü faaliyetler ile belediye hizmetlerinin denetimi ve genel ahlak kurallarına riayetin sağlanması olarak tanımladık. Buradan şehirdaki ekonomik, sosyal ve kültürel hayat gibi çok geniş bir alanı kontrol ettiği anlaşılabilir. Endülüs'te tek bir kurum eliyle yürütülen bu muhtesibin görev alanını denetimi için günümüzde çok sayıda kurum ve kuruluşun görevlendirildiğini dikkate aldığımızda, muhtesibin görevinin önemini anlamamız daha da kolaylaşır. Görev alanının genişliği ve ilgilendiği konuların çeşitliliği muhtesibin bir kalıba sığdırılması zor, farklı ve seçkin bir görevli olduğunu düşündürmektedir.